

Mr. A.E. Schipaanboord

is promovenda aan het Institute for International Research on Criminal Policy (vakgroep criminologie, strafrecht en sociaal recht) aan de Universiteit Gent en doet onderzoek naar de positie van justitiabelen met een psychische stoornis in de strafrechtsbedeling.

84. Justitiabelen met een psychische stoornis in de strafrechtsbedeling

Voorbeelden uit de actualiteit, zoals de vermissing van en de moord op Anne Faber en de herhaaldelijke vaststelling door het EHRM van schendingen van mensenrechten van justitiabelen door lidstaten, zijn slechts het topje van de ijsberg van het menselijk leed dat schuilgaat achter de problemen die spelen rondom de bejegening van de groep justitiabelen met een psychische stoornis in de strafrechtsbedeling. De noodzaak is groot om deze problematiek aan te pakken vanuit een breed kader, waarin standaarden op internationaal en Europees niveau de leidraad vormen.

1. Achtergrond

De juridische en feitelijke positie van justitiabelen met een psychische stoornis binnen de strafrechtspleging is onderhevig aan vurig debat. Verschrikkingen zoals de vermissing van – en naar later bleek de moord op – Anne Faber die het Nederlandse volk en de kranten dit najaar dertien dagen lang in de ban hield, zijn hiertoe een directe aanleiding.¹

Maar ook de wijze waarop wij als samenleving, onder meer binnen de strafrechtspleging, met deze groep mensen omgaan, is grond voor verontrusting en zet zowel academici als mensen uit de praktijk aan hun zorgen hierover te uiten. Zo wees het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) in september 2016 arrest² en werd andermaal

geoordeeld dat de tekortkomingen in het Belgisch interneringsbeleid³ systematisch en structureel disfunctioneel van aard zijn.⁴ 's Hofs rigueur bleek bovendien niet enkel uit de

1 Gerefereerd wordt aan de vermissing van Anne Faber eind september dit jaar die tot grote onrust en bezorgdheid in de samenleving leidde. Het lichaam van het slachtoffer werd na dertien dagen gevonden op aanwijzingen van de aangehouden man die er thans van wordt verdacht dat hij het slachtoffer heeft verkracht en van het leven heeft beroofd. Op het moment van de ten laste gelegde feiten verbleef de man op een forensische psychiatrische afdeling van een kliniek in voorbereiding op zijn vrijlating een maand later van een celstraf van elf jaar die hij in 2010 opgelegd kreeg in hoger beroep wegens de verkrachting van twee minderjarige meisjes en een reeks gewelddadige overvallen. Zie voor het arrest in hoger beroep in die zaak Hof Arnhem 9 oktober 2012, ECLI:NL:GHARN:2012:BX9606. Verdachte zal, ondanks zijn eerdere weigering tot medewerking in de strafzaak in 2010, opnieuw worden overgebracht naar het Pieter Baan Centrum voor gedragsdeskundig onderzoek.

2 EHRM 6 september 2016, nr. 73548/13 (*W.D./België*).

3 In België kunnen ontoerekeningsvatbare daders geïnterneerd worden. De Belgische internering en Nederlandse terbeschikkingstelling kunnen in meer en mindere mate als elkaars equivalent worden gezien. Belangrijk zij hierbij te vermelden dat naast grote overeenkomsten tussen deze twee beveiligingsmaatregelen er ook fundamentele verschillen bestaan. Zie voor een uitgebreide analyse van de strafrechtelijke maatregel tot internering A.E. Schipaanboord & I. Jeandarme, 'De internering', in: K. Goethals, G. Meynen & A. Popma (red.), *Leerboek forensische psychiatrie*, Manuscript geaccepteerd en in druk; A.E. Schipaanboord & T. Vander Beken, 'De interneringswet van 2014', in: C. Wittouck, K. Audenaert & F. Vander Laenen (red.), *Handboek forensische gedragswetenschappen*, Antwerpen/Apeldoorn: Maklu 2015, p. 53-80; H. Heimans, T. Vander Beken & A.E. Schipaanboord, 'Eindelijk een echte nieuwe en goede wet op de internering? Deel 1: de gerechtelijke fase', *Rechtskundig Weekblad* 2014, p. 1043-1064; H. Heimans, T. Vander Beken & A.E. Schipaanboord, 'Eindelijk een echte nieuwe en goede wet op de internering? Deel 2: de uitvoeringsfase', *Rechtskundig Weekblad* 2015, p. 42-62; T. Vander Beken, H. Heimans & A.E. Schipaanboord, 'Eindelijk een echte nieuwe en goede wet op de internering? Deel 3: de reparatie', *Rechtskundig Weekblad* 2016, p. 603-619. Voor een rechtsvergelijkend stuk over de klinische observatie naar Nederlands en Belgisch recht, zie A.E. Schipaanboord & J.M.L. van Mulbregt, 'Klinische observatie in Nederland en België', *Orde van de Dag* 2016, afl. 74, p. 58-70.

4 Het betreft hier de veroordeling van een 19-jarige man tot een interneringsmaatregel wegens aanranding van de eerbaarheid van een minderjarige. De verdachte werd ontoerekeningsvatbaar geacht en opgenomen in de psychiatrische afdeling van de gevangenis te Merksplas waar hij sinds 2007 wordt vastgehouden zonder dat hem enige vorm van behandeling of perspectief tot re-integratie in de samenleving wordt geboden. Het hof kwam tot de vaststelling van een schending van art. 3, 5 lid 1 en 4, en 13 EVRM. Zie hierover o.m. de

unanimiteit van de beslissing maar eveneens uit de keuze om in deze zaak de pilotprocedure te volgen.⁵ Dit arrest volgde op 23 eerdere veroordelingen van België door het EHRM wegens schendingen van fundamentele rechten van justitiabelen met een psychische stoornis in de strafrechtspleging. België kreeg twee jaar respijt om orde op zaken te stellen. Een krachtiger signaal had het hof niet kunnen afgeven.

Deze twee schrijnende voorbeelden laten zien dat vraagstukken binnen het vakgebied van de forensische psychiatrie niet enkel juridische maar ook maatschappelijke relevantie kennen en dat de noodzaak groot is om die problemen aan te pakken. Daarnaast illustreren deze voorbeelden dat de vragen die spelen rondom de positie van justitiabelen met een psychische stoornis niet exclusief voorbehouden zijn aan een enkel land, maar dat meer landen zich geconfronteerd zien met vragen en dilemma's inzake de bejegening van deze daderpopulatie in het strafrecht.

De doelstelling van mijn promotieonderzoek is om de juridische positie van justitiabelen met een psychische stoornis in overeenstemming te brengen met fundamentele basisrechten en hen juridisch meer bekwaam te maken te participeren in beslissingen omtrent henzelf. Deze doelstelling leidt tot de vraag op welke wijze er vanuit internationaal en Europees perspectief omgegaan dient te worden met de groep justitiabelen met een psychische stoornis in het strafrecht en op welke wijze er tot een grotere mate van zelfbeschikking via participatie van de betrokkene in het strafproces gekomen kan worden.

2. Onderzoekopzet en voorlopige bevindingen

Met het juridisch statuut van justitiabelen met een psychische stoornis zijn twee rechtsgebieden gemoeid. Enerzijds is het strafrecht van toepassing ten gevolge van de strafrechtelijke vervolging die is ingesteld wegens (het vermoeden van) een gepleegd strafbaar feit, anderzijds is het gezondheidsrecht van kracht vanwege (het vermoeden van) de aanwezigheid

van een psychische stoornis bij de betrokkene. De bejegening van deze groep wordt echter gekenmerkt door de dominantie van strafrechtelijke normen en een duale rechtspositionele normering lijkt in de (rechts)praktijk haar neerslag dan ook te ontberen. De risicogerichte aanpak van het strafrecht, waarbij het gevaar dat de betrokkene voor zichzelf en de samenleving vormt centraal staat, domineert en prevaleert boven de gezondheidsrechtelijke benaderingswijze, waarin grotere ruimte aanwezig is voor maatwerk waarbij de capaciteiten van betrokkene meer op de voorgrond treden. Deze hoofdzakelijk eenzijdige benadering leidt ertoe dat op een wezenlijk deel van de rechtspositionele normering geen acht wordt geslagen. Het gezondheidsrecht biedt evenwel interessante aanknopingspunten voor hervormingen die kunnen leiden tot een nadere normering van de rechtspositie van deze populatie waarbij in de bejegening de capaciteiten van betrokkenen meer centraal staan.

2.1 Justitiabelen met een psychische stoornis binnen de strafrechtsketen: naar een internationaal en Europees raamwerk

Aangezien de vragen die samenhangen met de juridische positie van justitiabelen met een psychische stoornis van alle tijden en van alle plaatsen zijn, is ervoor gekozen deze materie vanuit internationaal en Europees recht te benaderen en te onderzoeken. Getracht werd een raamwerk te ontwikkelen waarbij de rechtspositionele normering van deze populatie in overeenstemming gebracht wordt met de vereisten op internationaal en Europees niveau. Hiertoe zijn standaarden uit zowel het strafrecht als het gezondheidsrecht samengelegd en geanalyseerd om de pijnpunten in het onevenwicht bloot te leggen. Het geconstrueerde raamwerk laat zien hoe een juridisch kader waarin strafrechtelijke en gezondheidsrechtelijke aspecten worden gecombineerd eruit zou kunnen zien. Daarnaast zijn in het raamwerk de juridische sterktes voor het voetlicht gebracht door aan te tonen welk rechten deze betrokkenen hebben en hoe zij die kunnen uitoefenen.⁶

Omdat dit raamwerk beoogt richtinggevend en makkelijk uitvoerbaar te zijn, is ervoor gekozen om binnen het accres van rechten dat ontstond door analyse van het rechtsinstrumentarium van beide rechtstakken, zes categorieën van rechten te formuleren die gedurende het hele strafproces toepasselijk en van significante waarde zijn. De zes clusters van

opiniebijdrage in de vorm van een weblog A.E. Schipaanboord, 'Too little, too late? The ECtHR's pilot judgment on the Belgian internment policy', *Strasbourg Observers* 2016a, <https://strasbourgobservers.com/2016/10/20/too-little-too-late-the-ecthrs-pilot-judgment-on-the-belgian-internment-policy/>.

5 Ex art. 46 EVRM j° rule 61 Rules of Court. Het hof kan deze zogeheten pilotprocedure volgen indien het van oordeel is dat het probleem dat voorligt in de individuele zaak onderdeel is van een groter structureel probleem in de betreffende staat dat voortvloeit uit een gebrek aan overeenstemming tussen het nationale recht en het Verdrag. Het hof geeft dan niet alleen een beslissing in de individuele zaak, maar doet een appel op de regering van de veroordeelde staat om de wetgeving in overeenstemming te brengen met het Verdrag.

6 Zie voor de eerste voorlopige bevindingen van deze deelstudie A.E. Schipaanboord, 'Een juridisch kader voor wetsovertreders met een psychische stoornis', in: T. Vander Beken et al. (red.), *Sterktes van mensen. Sterkte gerichte strategieën voor het ondersteunen van mensen met een psychiatrische problematiek die strafbare feiten pleegden*, Antwerpen/Apeldoorn: Maklu 2016, p. 75-93 (hierna: Schipaanboord 2016b).

rechten die geformeerd zijn, betreffen informatie, toestemming, vertrouwelijkheid, procedurele rechten en waarborgen, assessment en behandeling.⁷

Het eerste cluster omvat het recht op informatie dat raakt aan zowel het behandelingsbelang als het verdedigingsbelang. De standaarden aangaande het constitutief vereiste van *informed consent* voor de totstandkoming van een behandelingsovereenkomst die medisch ingrijpen legitimeert zijn hierbij geanalyseerd en ten aanzien van de vereisten van legaliteit en het recht op een eerlijk proces beschouwd. In het tweede cluster, dat ziet op toestemming, komen de potentieel tegenstrijdige karakters van het strafrecht en het gezondheidsrecht bij de normering van de positie van deze populatie in de strafrechtsbedeling het sterkst naar voren. Het informed consent dat in beginsel dwang uitsluit en de vier basisprincipes van de medische ethiek worden in dit cluster uiteengezet in het licht van het verbod op zelfincriminatie enerzijds en het gevaarscriterium anderzijds. De vertrouwelijkheid van de relatie tussen betrokkene en de beoefenaar van een medisch beroep en de relatie tussen betrokkene en diens raadsman komt in het derde cluster aan bod. Er wordt stilgestaan bij de vraag of er een vertrouwensrelatie aanwezig is tussen betrokkene en deze klassiek verschoningsgerechtigden en of, en zo ja, onder welke omstandigheden, die vertrouwelijkheid doorbroken kan worden. Voor wat betreft de categorie procedurele rechten en waarborgen is een tweedeling gemaakt in bijstand en in herziening en rechtsmiddelen. De normen voor wat betreft bijstand in de civiele vorm van de wettelijke vertegenwoordiging en de strafrechtelijke variant van de appropriate adult zijn hierbij geanalyseerd en ingekleed aan de hand van waarborgen die rekening houden met het paradoxale karakter van deze beschermingsconstructies die veelal onvoldoende uitgaan van het eigen vermogen van de betrokkene om zichzelf te beschermen. Ten aanzien van de subcategorie herziening en rechtsmiddelen zijn de vereisten op internationaal en Europees niveau die dit fundamentele recht vormgeven, geanalyseerd. Het vijfde cluster omvat het recht op een goed assessment dat zowel de risicotaxaties met het oog op het vaststellen van het pathologisch gevaar tot recidive in het kader van de resocialisatie inhoudt, alsook de diagnostiek van eventuele psychopathologie ter beantwoording van de vraag naar de toerekeningsvatbaarheid en het pathologisch gevaar tot recidive in het licht van de noodzaak tot behandelen. Het laatste cluster is tot slot de behandeling. Hieronder wordt behandeling in de brede zin van het woord verstaan. Namelijk,

behandeling, verzorging, en herstel, waaronder begrepen het behandelklimaat en de therapeutische omgeving, inclusief de al dan niet benodigde en vereiste beveiliging.

Ten aanzien van deze afzonderlijke clusters is een interdisciplinaire analyse uitgevoerd van instrumenten afkomstig uit het strafrecht en het gezondheidsrecht en de standaarden die in deze instrumenten gesteld worden. Onderzocht is welke normen er uit het instrumentarium voortvloeien, hoe die zich onderling tot elkaar verhouden en wat zij als (minimum)voorwaarden stellen waaraan voldaan zou moeten worden. De analyses toonden aan dat het bijeenbrengen van beide rechtsgebieden leidt tot een proliferatie van rechten en rechtspositionele waarborgen waarop deze populatie aanspraak kan maken. Daarnaast bieden de gezondheidsrechtelijke instrumenten aanknopingspunten voor een (hernieuwde) rechtspositionele normering waarin de capaciteiten van de betrokkene in grotere mate in aanmerking genomen kunnen worden in de strafrechtsbedeling. Aan de hand van de verkregen resultaten op deze analyses is een raamwerk ontwikkeld waarin deze (minimum)vereisten verdisconteerd zitten. Het integraal opnemen van de onderzoeksresultaten in deze bijdrage voert helaas te ver, maar graag wordt verwezen naar een andere publicatie hierover.⁸

2.2 De implementatie van het internationaal en Europees raamwerk op nationaal niveau: een rechtsvergelijkende studie onder drie landen

Het binnen de eerste deelstudie geconstrueerde raamwerk wordt in het tweede deel van het promotieonderzoek als toetsingsinstrument gebruikt om na te gaan of de juridische positie van justitiabelen met een psychische stoornis naar nationaal recht van lidstaten conform de internationale en Europese vereisten is. Het omgekeerde geldt ook: naast verificatie en falsificatie van het ontworpen raamwerk wordt nagegaan of uit het nationale recht aspecten ontleend behoren te worden die het internationale en Europese raamwerk kunnen en dienen te complementeren.

In de extern rechtsvergelijkende studie zijn België, Nederland en Engeland in de selectie opgenomen. De keuze voor deze landen is gelegen in zowel de onderlinge verschillen alsook de onderlinge overeenkomsten die interessante aanknopingspunten kunnen opleveren bij de rechtsvergelijking. België, zijnde het vertrekpunt van deze studie, leidde allereerst tot inclusie in de analyse.

7 Hoewel in Schipaanboord, a.w. (2016b) nog gesproken wordt over tien clusters, zijn deze clusters ondertussen herrangschikt en gereduceerd tot zes clusters. Inhoudelijk zijn deze clusters evenwel nagenoeg niet gewijzigd.

8 Zie Schipaanboord, a.w. (2016b).

De inclusie van Nederland was vervolgens gelegen in de fundamentele overeenkomsten en verschillen tussen de beide landen. Naast de enting van zowel de Belgische als de Nederlandse strafwetgeving op hetzelfde historisch wetgevend product, vormde ook de in wezen identieke aard van het karakter van de beveiligingsmaatregel in beide landen een interessante overeenkomst om Nederland in aanmerking te nemen voor de selectie. Als fundamenteel verschil werd de wijze van tenuitvoerlegging van de maatregelen in beide landen aangemerkt. Maar ook de dichotome werking, waarbij iemand ofwel volledig toerekeningsvatbaar ofwel volledig ontoerekeningsvatbaar wordt geacht, versus de polytome werking, waarbij een systeem van gradaties van ontoerekeningsvatbaarheid⁹ wordt gehanteerd, van het (on)toerekeningsvatbaarheidsbegrip in de onderscheidene nationale rechtsorden vormt een interessant onderscheidend aspect dat leidde tot inclusie van Nederland in de landenanalyse.

Engeland valt als Angelsaksisch land en het aldaar toegepaste systeem van *common law* als antoniem te beschouwen van België en Nederland en de continentale gewoonte om het recht te codificeren. Dat alleen al maakt Engeland tot interessant object van een rechtsvergelijkende studie. Maar ook inhoudelijk gezien is Engeland een interessante keuze om te includeren in de analyse. In Engeland kan namelijk onder omstandigheden ervoor gekozen worden om de groep justitiabelen met een psychische stoornis via de figuur van *diversion* weg te geleiden uit het strafrecht.¹⁰ Daarnaast bestaat er de mogelijkheid om voor deze groep *kwetsbare verdachten* een zogeheten *appropriate adult* in te roepen, die bijstand kan verlenen aan de betrokkene.¹¹

Ten aanzien van deze drie landen is, evenals op internationaal en Europees niveau, wet- en regelgeving uit zowel het strafrecht als het gezondheidsrecht samengelegd en geana-

lyseerd.¹² Deze oefening leidt tot afzonderlijke analyses per land waarvan de resultaten onderling vergeleken zullen worden. De uitkomsten hiervan moeten nog gepubliceerd worden.

3. Implicaties en impact van de studie

De voorbeelden uit de actualiteit zoals die aan het begin van deze bijdrage zijn uiteengezet, zijn slechts het topje van de ijsberg van het menselijk leed dat schuilgaat achter de problemen die spelen rondom de bejegening van de groep justitiabelen met een psychische stoornis in de strafrechtsbedeling. Hoewel ik durf te betogen dat deze twee voorbeelden zelfs niet als elkaars keerzijde van dezelfde medaille beschouwd behoren te worden, moge duidelijk zijn dat er noodzaak bestaat om deze problematiek aan te pakken.

De doelstelling van dit promotieonderzoek is dan ook om de juridische positie van justitiabelen met een psychische stoornis in overeenstemming te brengen met fundamentele basisrechten en hen juridisch meer bekwaam te maken te participeren in beslissingen omtrent henzelf. Geenszins bestaat de intentie om op dit moment voorbarige conclusie te trekken ten aanzien van de eindresultaten van deze studie en de mogelijke implicaties die deze resultaten met zich zouden kunnen meebrengen.

Wel bestaat de hoop dat de onderzoeksresultaten kunnen inspireren tot veranderingen die leiden tot verwezenlijking van de doelstellingen van dit onderzoek. Aan de hand van de resultaten van de landenanalyses kan hopelijk worden nagegaan of veranderingen op wet- en regelgevend niveau of juist op beleidsniveau benodigd zullen zijn om de nationale situatie in de drie onderzochte landen in overeenstemming te brengen met de vereisten op internationaal en Europees niveau. Welke veranderingen dan precies doorgevoerd zullen moeten worden en wat hiervan de impact zal zijn op het werkveld, zal mogelijk nader onderzoek op nationaal niveau vereisen. Evenzo zou het interessant kunnen zijn om dezelfde oefening van de landenanalyse uit te voeren in landen gelegen buiten de Europese Unie, om te bezien of de *best practice* in die landen aanleiding is om het raamwerk nader vorm te geven en te verfijnen.

9 In Nederland wordt in de praktijk een vijfpuntsschaal gehanteerd voor de erkenning van de mate van (on)toerekeningsvatbaarheid bij de betrokken persoon. De gradaties die in aanmerking worden genomen zijn: volledig toerekeningsvatbaar, enigszins verminderd, verminderd, sterk verminderd, en volledig ontoerekeningsvatbaar.

10 Deze figuur van *diversion* is gestoeld op de Mental Health Act. Zie hierover o.m. D. James, 'Diversion of mentally disordered people from the criminal justice system in England and Wales. An overview', *International Journal of Law and Psychiatry* 2010, p. 241-248.

11 De functie van de *appropriate adult* kan worden vervuld door een familielid of een naaste die een nauwe band onderhoudt met de betrokkene en van wie het aannemelijk is te interveniëren met de autoriteiten en die de betrokkene in staat kan stellen zijn procedurele rechten te effectueren, Commission Recommendation 27 November 2013 on procedural safeguards for vulnerable persons or accused in criminal proceedings, 2013/C 378/02. Meer hierover in Schipaanboord, a.w. (2016b), p. 86-87 en de daar vermelde bronnen alsook het meer algemenere stuk over bijstand op p. 81-82.

12 De eerste bevindingen van de analyse van het Belgische systeem zijn terug te vinden in A.E. Schipaanboord, 'De juridische positie van wetsovertreders met een psychische stoornis. De implementatie van een internationaal en Europees raamwerk in België', in: *8e Vlaams GGZ-congres* (20-21 september 2016), Antwerpen: 2016c.